

Marx i la qüestió metabòlica

JOAQUIM SEMPÈRE I CARRERAS
Associació Catalana de Sociologia

Amb motiu de la celebració del bicentenari del naixement de Marx, podem considerar fins a quin punt el revolucionari alemany va ser conscient del problema de les relacions entre espècie humana i medi ambient natural. S'ha atribuït a Marx des d'ignorància de la qüestió ecològica fins a posicions obertament «productivistes» i, com a tals, antiecològiques i còmplices de desenvolupaments industrials extremament destructius del medi natural. Les pràctiques inequívocament productivistes de règims autodenominats *marxistes* reforcen aquest argument. El bicentenari del naixement de Marx és una bona ocasió per repassar què hi ha de veritat en aquestes opinions. No cal dir que serà obligat esmentar repetidament Engels, el qual, en aquesta qüestió, va fer aportacions importants.

Marx considerava que la burgesia, impulsant l'industrialisme capitalista, va crear un món nou, introduint innovacions que multiplicaven les capacitats humanes per transformar el medi natural i per dotar-se de millores gràcies a l'aplicació de la ciència i la tècnica a la producció. La burgesia, a més a més, generava així les condicions prèvies necessàries per avançar cap a una etapa nova de la història humana, que seria una era de fraternitat o una societat sense classes socials: el socialisme o comunisme.

Marx vinculava aquesta perspectiva alliberadora amb alguns trets específics de la nova societat industrial. El maquinisme i la concentració de treballadors en fàbriques feien néixer un nou mode socialitzat de treball i de producció, que, gràcies a una divisió del treball a l'interior de l'empresa, incrementava la productivitat del treball humà i aportava una plèthora inaudita de productes. Aquestes millores auguraven un món on les persones podrien gaudir d'abundància de productes i alhora de jornades més reduïdes de treball. És a dir, més objectes i més comodi-

tats amb menys esforç. Amb l'avantatge afegit que aquest esforç es repartiria més equitativament i es faria sense explotació dels treballadors.

Marx observava també que el nou sistema productiu concentrava en grans fàbriques aquells que serien els protagonistes dels canvis revolucionaris exigits pel nou règim socioeconòmic: els proletaris, cridats a subvertir l'ordre capitalista. Però el maquinisme fragmentava l'activitat de cada treballador fins a fer-ne una simple peça d'una gran maquinària, i sotmetent-lo a explotació. L'explotació, és a dir, l'expropiació per l'empresari capitalista del producte del treball excedent dels obrers, permetia una acumulació de riquesa en mans de l'empresari. De manera que Marx, alhora que veia progrés en la indústria mecanitzada, hi veia dominació, sofriment i regressió humana. Havia après a pensar dialècticament, és a dir, percebent junts els aspectes oposats d'una mateixa realitat, que rarament té una sola cara.

En aquesta visió hi ha també una idea sovint no explicitada: la productivitat de les modernes forces productives permet alliberar temps i energia per als treballadors que, emancipats de l'explotació capitalista, poden dedicar-se a desenvolupar la seva vida personal i al mateix temps poden dedicar-se a la vida política i a la gestió de la cosa pública. Es pot fer una analogia històrica: si la democràcia de l'antiguitat grecoromana va ser possible per als ciutadans —de fet una minoria— és perquè la càrrega laboral, als camps, als tallers, als ports i a les llars requeia sobre esclaus, immigrants i dones. La democràcia moderna del futur, el socialisme, en l'imaginari socialista dels segles XIX i XX, es veia possible gràcies als esclaus mecànics de la nova indústria tecnificada. Aquesta visió ha reforçat sempre als ulls dels socialistes moderns l'estimació pel món de les màquines, pel món de la indústria.

No comprendre el punt de vista dialèctic ha portat molts lectors i crítics de Marx a interpretar erradament algunes de les seves idees. Així, si l'industrialisme capitalista és un pas cap a l'alliberament dels treballadors, sembla que hagi de ser considerat sense reserves com un fenomen positiu en tots els aspectes. Des d'aquest punt de vista, Marx seria un admirador del progrés tècnic i industrial, i, com a tal, algú que, d'una manera o una altra, ha contribuït a implantar o consolidar la civilització tècnica que s'està revelant avui nefasta per a les condicions de vida de la biosfera i de la mateixa espècie humana. En altres paraules, Marx no sols no tindria res d'ecologista, sinó tot el contrari, formaria part integrant d'una cultura essencialment contrària a la vida i dominadora de la natura.

Que el pensament del revolucionari alemany no era exactament així és visible ja en alguns dels seus escrits de joventut, els *Manuscrits d'economia i filosofia* de 1844, quan tenia vint-i-sis anys, que no es van publicar en vida seva, o en un altre escrit inèdit, *La ideologia alemanya*, en què, per exemple, constatava i lamentava l'alienació de l'ésser humà respecte de la natura i en els processos del treball fabril.

Però, a més a més, disposem des de fa més de trenta anys d'estudis orientats a assenyalar la presència, en l'obra de Marx, d'idees que es poden qualificar com a ecologistes o protoecologistes. Manuel Sacristán, traductor de diverses obres de Marx (entre les quals el primer llibre d'*El capital*) i molt bon coneixedor de la seva obra, publicava el 1984 a la revista *Mientras Tanto* un article titulat «Algunos atisbos político-ecológicos de Marx» (recollit al volum de Manuel Sacristán, *Pacifismo, ecología y política alternativa*, Barcelona, Icaria, 1987). En aquest treball, Sacristán explicava com Marx denunciava la degradació, en el sistema capitalista, tant de la integritat i salut dels treballadors com de la fertilitat de la terra, dues realitats naturals —el treball humà i la terra— que són, diu Marx, «les dues fonts de les quals raja tota la riquesa». Marx i Engels van ser conscients d'un problema que va preocupar molts científics i estadistes al segle XIX: la pèrdua de nutrients de les terres agrícoles en un moment de creixement demogràfic a Europa, i de la irracionalitat metabòlica que suposava l'existència de grans ciutats que importaven dels camps molts aliments però no retornaven els nutrients a la terra, sinó que els evacuaven cap als rius, contaminant-los i malbaratant un recurs de gran valor. La ruptura de la circularitat dels nutrients posava en qüestió tant la viabilitat econòmica a llarg terme de l'agricultura moderna com la viabilitat ecològica de les grans ciutats, fins al punt que, a l'*Anti-Dühring*, Engels afirma: «La civilització ens ha deixat amb les grans ciutats una herència que costarà molt de temps i de treball eliminar; però les grans ciutats han de ser eliminades, i ho seran, encara que a través d'un procés lent».

Marx, segons Sacristán, creia que en el moment en què es plantegi la construcció d'una societat socialista «el capitalisme haurà destruït completament la relació correcta de l'espècie humana amb la resta de la natura [...]. I aleshores assigna a la nova societat la tasca —diu literalment [Marx]— de “produir sistemàticament” aquest intercanvi entre l'espècie humana i la resta de la natura. [...] La societat socialista queda així caracteritzada [també] com aquella que estableix la viabilitat ecològica de l'espècie».¹ Com es pot observar, Sacristán posava de manifest en els textos de Marx i Engels uns punts de vista inequívocament «ecologistes» i una percepció molt encertada d'un tret essencial del capitalisme: el trencament de la circularitat dels intercanvis entre humans i medi natural, que són la condició bàsica de la continuïtat de la vida humana sobre la Terra. I aquesta percepció encertada estava vinculada a una altra percepció també encertada: la comprensió del metabolisme com a fenomen bàsic de la vida. La vida, efectivament, és un intercanvi permanent de matèria i energia entre els organismes vivents i el seu entorn fisicoquímic.

1. Manuel SACRISTÁN, «Algunos atisbos político-ecológicos de Marx», *Pacifismo, ecología y política alternativa*, Barcelona, Icaria, 1987, p. 146-147. La citació de l'*Anti-Dühring* és a la p. 144.

Marx va utilitzar profusament el terme *metabolisme* —en alemany *Stoffwechsel*, és a dir, ‘intercanvi de materials’, que no és res més que la definició de *metabolisme*. Observi’s que aquesta paraula és un terme típicament ecològic. Efectivament, l’ecologia és la ciència de les interaccions entre organismes i medi ambient. Que Marx utilitzés aquest terme i li donés la importància que li va donar diu molt de la seva consciència sobre la qüestió. L’observació de Marx segons la qual el socialisme estava destinat a establir «la viabilitat ecològica de l’espècie [humana]» es fa explícita al llibre III d’*El capital*, en què es caracteritza la societat sense classes, el comunisme, que suposadament ha de succeir al capitalisme, no sols com una societat lliure d’explotació i d’inseguretat, sinó també com una societat en què «els éssers humans regularan conscientment el seu metabolisme amb la naturalesa». Aquesta frase, que ha estat en general poc comentada pels lectors i intèrprets d’*El capital*, subratlla fins a quin punt Marx va ser conscient de la dimensió ecològica de la vida humana, del paper destructiu del capitalisme pel que fa a aquesta dimensió i, fins i tot, de la missió regenerativa que pertocaria al socialisme en el futur.

L’any 2000 es publicava l’obra de John Bellamy Foster, *Marx’s ecology. Materialism and nature* (traduït al castellà amb el títol *La ecología de Marx. Materialismo y naturaleza*, El Viejo Topo, 2004), una obra molt documentada sobre el tema, que aclareix molts punts. Aquest llibre aporta elements addicionals que permeten fer-se una idea més precisa de la visió de Marx, a partir d’un recorregut molt detallat de les diferents tradicions científiques i materialistes que van influir aquest autor, des d’Epicur (a qui va dedicar la seva tesi doctoral) i Lucreci fins als il·lustrats europeus i la ciència natural. Foster explica, a partir dels quaderns de lectura de Marx, com aquest s’interessà, entre altres, per la geologia històrica, per la teoria evolucionista de Darwin i per la química agrícola, especialment per Justus von Liebig, que va denunciar la inviabilitat a llarg terme de l’agricultura capitalista. Foster recull també múltiples pronunciaments sobre el tema tant de Marx com d’Engels. Aquest darrer, en una carta a Marx, posa l’accent en el malbaratament «de les nostres reserves d’energia, el nostre carbó» (que caracteritza encertadament com a «calor solar del passat») i dels boscos, i indica els efectes devastadors de la desforestació.²

Foster relaciona la consciència marxiana de la *fractura metabòlica* (terme utilitzat per Marx) amb l’obsessió per la divisió antagònica entre ciutat i camp. I al·ludeix a un tema que la moderna crítica ecologista ha posat en evidència explicant que el comerç internacional desigual implica espoli de recursos naturals, és a dir, ús i consum, per part dels països rics, de la terra i l’aigua dels països pobres quan

2. John B. FOSTER, *La ecología de Marx: Materialismo y naturaleza*, Barcelona, El Viejo Topo, 2004, p. 255-256.

els primers importen pinsos, producció vegetal o ramadera d'aquests països. Marx apunta una visió de l'imperialisme que va molt més enllà d'una explotació en termes de valor econòmic, i que inclou el saqueig i la transferència física de recursos naturals: fertilitat de la terra, minerals del subsol, aigua. Aquesta idea, la idea que l'explotació colonial o imperialista no és només espoliació de riquesa monetària, sinó també espoliació de recursos naturals, tornarà a fer-se sentir un segle més tard, amb l'aparició de l'economia ecològica a la segona meitat del segle xx. Foster recull també que Engels va transmetre a Marx notícia dels treballs de Podolinsky sobre fluxos d'energia i de valor, només uns mesos abans de la mort de Marx. Aquest va desestimar per simplistes les inferències de Podolinsky, però sense negar-ne la pertinència.

Un parell d'observacions més indiquen fins a quin punt havia avançat en la ment i l'obra de Marx la consciència ecològica. Una és l'esbós de la noció de sostenibilitat ecològica en la idea de la continuïtat de l'espècie humana o «cadena de generacions», quan diu, per exemple, al llibre I d'*El capital*, que «l'agricultura ha de preocupar-se de tota la gamma de condicions permanents de la vida que requereix la cadena de les generacions humanes», o quan es refereix a les «condicions eternes de l'existència humana imposades per la naturalesa».³ Una altra observació, aquesta més socioecològica, mereix una atenció especial perquè s'ha atribuït a Marx la idea que el desenrotllament agrícola exigeix augmentar l'escala de la producció, idea que sembla coherent amb una visió pejorativa de la petita pagesia com a rêmora del passat. Heus aquí com ho presenta Foster: «[...] la seva anàlisi [la de Marx] li va ensenyar els perills de l'agricultura a gran escala, alhora que li feia veure que la qüestió principal era la interacció metabòlica entre els éssers humans i la terra. En conseqüència, l'agricultura només podia existir a una escala força gran allà on es mantinguessin les condicions de sostenibilitat, cosa que Marx considerava impossible a l'agricultura capitalista a gran escala. [Al llibre III d'*El capital*] diu Marx “que el sistema capitalista va en sentit contrari a l'agricultura racional, o que l'agricultura racional és incompatible amb el sistema capitalista (encara que aquest promogui el desenrotllament tècnic de l'agricultura) i necessita o bé petits camperols que treballin pel seu compte o el control per part dels productors associats”. Marx i Engels van argumentar contínuament a les seves obres que els grans terratinents eren invariablement més destructius en relació amb la terra que els agricultors lliures».⁴

Sorprenent, no? De fet, aquestes observacions contradiuen la visió habitual de la relació de Marx amb l'ecologia. Això té una explicació. Aquestes percepcions de Marx i Engels no van influir en els continguts bàsics del corpus teòric que es va

3. John B. FOSTER, *La ecología de Marx: Materialismo y naturaleza*, p. 253 i p. 252.

4. John B. FOSTER, *La ecología de Marx: Materialismo y naturaleza*, p. 255.

traspasar als seus hereus, els quals van fixar l'atenció en la interpretació marxiana del desenrotllament industrial, que van agafar com a paradigma deslligant-la dels seus efectes col·laterals ecològics.

Foster ressegueix les aportacions de diversos autors marxistes que encara van recollir les reflexions ecològiques de Marx i Engels, com el mateix Kautsky en el seu treball sobre la qüestió agrària. Foster també dona un valor especial a Bukharin, que va assignar un paper important al concepte *metabolisme* en el seu tractat de sociologia. Bukharin va atribuir a l'agricultura més importància que cap altre dirigent bolxevic, fet que estava lligat a la seva defensa dels camperols enfront dels intents de col·lectivització forçada de les terres i va donar una particular importància a Vernadsky, fundador de la geobioquímica i introductor, l'any 1926, del concepte *biosfera*, i a Vavilov, especialista en genètica vegetal. Tant Vernadsky com Vavilov van viure i van desenvolupar les seves teories a la Rússia soviètica. El mateix Lenin va establir el 1920 una reserva natural de la Unió Soviètica al sud dels Urals, la primera del món destinada per un govern a l'estudi científic de la natura. Tot això fa dir a Foster que «al decenni de 1920 l'ecologia soviètica era probablement la més avançada del món».⁵ Però com tantes altres iniciatives innovadores de la revolució soviètica, tot s'ho va emportar el vent de la contrarevolució estalinista. L'URSS va posar en pràctica un industrialisme descarnat i una agricultura química i mecanitzada de grans unitats. No sols les pràctiques agronòmiques van quedar marcades per la filosofia desenrotllista, sinó que van donar origen a plantejaments teòrics i ideològics que van influir en tot el moviment d'obediència soviètica al món. I la producció alimentària soviètica va patir des dels anys trenta —és a dir, després de la col·lectivització forçada de les terres— una crisi crònica.

En suma, es pot dir que Marx i Engels van tenir el mèrit d'haver intuït un fenomen que, amb el pas del temps, s'havia de revelar important. Però, els podem qualificar d'ecologistes o, si més no, de protoecologistes? La meua resposta és no. Una cosa és copsar fenòmens incipients i comprendre'n la importància. Una altra cosa és modificar la pròpia visió global del món i la societat en vista d'aquests fenòmens incipients. Ni Marx ni Engels van modificar la seva visió de la història, que va continuar essent substancialment productivista, és a dir, confiada en la creença que el desenvolupament del que en deien «forces productives materials» en la línia de l'industrialisme estava posant les bases de la vida de les generacions futures i les precondicions de l'emancipació dels treballadors i de la societat sense classes ni explotació. El productivisme va ser una idea central i essencial de la visió del món dels dos inspiradors del marxisme. Estaven molt impressionats pel potencial de la indústria moderna per augmentar la productivitat del treball humà i

5. John B. FOSTER, *La ecología de Marx: Materialismo y naturaleza*, p. 365.

omplir el món d'objectes manufacturats. I això segurament dificultava desenvolupar les seves intuïcions protoecologistes.

Una altra qüestió: l'ecologisme és inseparable del pensament dels límits. Però Marx i Engels van viure, durant els anys de la seva maduresa, en un món que tenia 1.500 milions d'habitants. Avui aquesta xifra s'ha multiplicat per 5, estem entorn dels 7.500 milions, i és lògic que per a nosaltres la percepció dels límits de la Terra sigui més fàcil.

Marx i Engels no van ser capaços d'imaginar una agricultura mundial proveïda massivament dels nous adobs industrials, plaguicides químics, tractors i maquinària, i capaç d'alimentar 7.500 milions de persones. Tot i que van conèixer la química agrícola de Justus von Liebig, no van arribar a imaginar fins a quin punt es desenvoluparia una agricultura tan productiva però dependent d'uns minerals de l'escorça terrestre destinats a esgotar-se. Com tampoc no van ser conscients de l'esgotament inevitable, tard o d'hora, del carbó, i per tant no van ser conscients de la fragilitat d'un sistema productiu basat en recursos finits i no renovables.

El fet de no veure o no comprendre la magnitud que podia arribar a assolir la dependència de l'industrialisme respecte de l'explotació de l'escorça de la Terra els dificultava percebre els límits de l'industrialisme i els límits del planeta i, per tant, preveure qualsevol situació de col·lapse, que tampoc no resultava coherent amb la seva visió del progrés tècnic industrial.

L'esquerra ha de desempallegar-se d'aquesta limitació teòrica. Dues amenaces l'ajudaran a fer-ho: el canvi climàtic i l'esgotament dels combustibles fòssils i l'urani. No es podran abordar aquestes dues amenaces sense una reconsideració radical de la fractura metabòlica experimentada els darrers dos segles i sense un programa de mutació energètica i metabòlica per reconstruir l'economia sobre la base de la sostenibilitat ecològica i la circularitat dels recursos. Però també posant en qüestió la matriu evolucionista que domina en el pensament marxista, inserint-la en un marc ecològic que, per cert, és un marc dialèctic. Això pot facilitar la revisió, ja que la dialèctica forma part de l'equipatge teòric del pensament de Marx. Rellegir Marx i Engels amb una nova mirada que permeti recuperar les seves reflexions protoecologistes però desenvolupant-les tenint en compte el que sabem avui ajudarà, sens dubte, a tirar endavant aquest programa de reconstrucció.

Joaquim Sempere parlant; al seu costat, la presidenta de l'Associació Catalana de Sociologia, Marta Soler i Gallart.